

## Berawirdkirina 'Adat û Rusûmatname'ê Tewayîfê Ekradiye û Seyahatnameyên Îngîlîzan ji Alî Agahiyên Folklorî ve

Îbrahim TARDUŞ

Beşa Ziman û Çanda Kurdî-Zaningeha Artûklûyê-MARDÎN-Enstîtuya Zimanên Zindî yê li Tirkîyeyê/ Turkîya

### Puxte:

Çavkaniyên dîrokî yên derbarê folklorê Kurdan de agahiyan di hewînîn, dikarin pîrekî di navbera rabirdû û dahatûyê de ava bikin. Yek ji wan, berhema Mele Mehmûdê Bazîdî a bi navê Adat û Rusûmatnameyê Ekradiye ye ku tê de derheqê folklorê Kurdan a sedsala 19. gelek agahî hene. Gava ev berhem tê xwendin kêmkirî zêde di serê mirov de çarçoveyê jiyana Kurdan a wê çaxê zindî dibe. Mele Mehmûdê Bazîdî vê berhema xwe di sala 1858-1959an de nivîsiye. Yek ji aliyên wî yê girîng ew bû ku ev berhema derheqê çanda Kurdan de ji alî kesekî Kurd ve bi Kurdî hatibû nivîsîn. Heke em bixwazin folklorê Kurdan a sedsala 19. vekolîn ji bilî Mele Mehmûdê Bazîdî, seyahatnameyên Ewropîyan bi taybetî jî seyahatnameyên Brîtanîyan dertêne pêşberî me. Ji ber ku Kurdîstan li ser rêya Hindistanê bû û Hindistan jî mêtîngeha Brîtanîyanê bû, gelek leşker, jeolog, sîxur, dîplomat an misyonerên Brîtanî berê xwe dabûne Kurdistanê di vê sedsalê de. Hin kesên ku hatibûne Kurdistanê, piştî vegera xwe seyahatname weşandibûn ku van seyahatnameyan derbarê folklorê Kurdan de gelek agahiyên girîng di hewandin. Ji ber ku seyyah, di nav civata Kurdan de mabûn, berhemên wan, çavdêriyên wan ên rasterast bûn û derbarê Kurdên rêveber û Kurdên jirêzê de xwedî agahiyên berfireh bûn. Ji ber van taybetiyên xwe seyahatname rê didin ku mirov wan wekî çavkaniyên folklorî bi kar bîne. Lê ji ber ku agahiyên van seyahatnameyan bi çavekî xerîb, çavekî derveyî hatibûne dayîn, hin guman li ser wan hene. Helbet çareserkirina vê meselê dikare bi saya agahiyên kesekî ku ji nav Kurdan li Kurdan dinêre, bê ronîkirin. Ji ber vê jî di vê xebatê de ê hewl bê dayîn ku du çavkaniyên folklorî yê sedsala 19., ango Adat û Rusûmatnameyê Ekradiye û seyahatnameyên Brîtanîyan, bêne berawirdkirin û herweha şaşî, rastî û nirxa seyahatnameyan bê peytdandin.

**Peyvên Serekî:** *Mele Mehmûdê Bazîdî, çavkaniyên folklorî, ss.19., Seyahatnameyên Îngîlîzî, Berawirdkirin*

### 1. Nijad û Zimanê Kurdan

Bazîdî pêşiyê Kurdan ji eşîrên bedewî yê Ereban dihesibîne. Li gorî wî Kurd berî ku navê Kurd bistînin çûne sînorên Îran û Xorosanê li wîr jiyane û bi bihûrîna demê re zimanê xwe yê bere ango erebî terikandine û ji zimanên li dora Îran û Xorosanê peyv standine û zimanê xwe ava kirine. Bazîdî dibêje, li hin ciyên cuda hin ferq hene di navbera zimanê wan de û ev tişteke asayî ye. (Bayezîdî, 2012, r.35-40)

Li gorî seyyahên Îngîlîz ev mesele ne wisa ye. Seyyahên Îngîlîz piranî Kurdan wek neviyên Kardoxan dihesibînin. (Mignan, 1839, r.207-208) Hem erdnîgariya Kurdan

hem jî şervaniya wan rê daye ku ev îhtîmal ji aliye wan we zêdetir bê parastin. Fraser dibêje ku Kurd wekî serdema Kardoxan hê jî şervan in, ev aliyê wan gelek bi qewet e. (Fraser, 1840, c.1, r.73) Fikra Millîngen di vê mijarê de xwedî cudatiyekî ye, ew jî Kurdan wek neviyên Kardoxan dihesibîne, lê dibêje dibeku Kardox û Part bi hev ve hatibin gîrêdan û yek netewekî, netewa Kurdan pêk anîbin. (Millingen, 1870, r.207-208) Fikra Harris a di vê mijarê de cudatir e. Li gorî Harris Kurd, Med, Part an jî Kardû'yên dema Hîttîtiyan in û gava Arî hatine welatê wan ew jî bûne Arî. (Harris, 1896, r.177-178) Bi rastî jî ev şibandina şervaniya Kardoxan û Kurdan ne belesebepe e. Balkêş e ku gava Bazidî behsa rêbazekî şervaniya Kurdan dike, rasterast vegotinên Ksonophon tê bira mirov. Çawa Bazidî dibêje gava dijmîn zede bin û êrîşê bibin ser malên Kurdan, Kurd hildikişin çiyayan. Dijmîn gava tên û bi talanê re mijûl dibin Kurd êrîşê wan dikin û elbette bi ser dikevin. (Bayezîdî, 2012, r.47) Çawa Ksenophon jî dibêje gava ew û dehhazar leşkerên xwe digihijine gundê Kardoxan li gund kesî nabînin ji ber ku Kardox hilkişiyane çiyayan. Leşker gava digihijine gund, gundan talan dikin û paşî Kardox li ciyên guncav êrîşê wan dikin. (Ksenophon, 2009)

Çawa li jorê hatibû behskirin, Bazidî Kurdî wek ji Erebi derketî û peyvên ji dora Îranê û Xorasanê berhevbûyî dihesiband. Di vê mijarê de seyyahên Înglîz bêşik û guman Kurdî rasterast zimanekî serbixwe û xwedî diyalektan dihesibînin. (Harris, 1896, r.179) A ji bo wan sedî sed çareser nebûyî diyalektên Kurdî ne. Tozer, destnîşan dike ku Kurdî Medbinyad û ji malbata Hind-Awropî ye, û ji alî peyv û rêzimana xwe ve nêzikê Farisî ye. (Tozer, 1881, r.257-258)

## 2. Razan

Bazidî gava behsa wextê dawetên Kurdan dike, dibêje ku ew dawetên xwe axlebî biharan dikin, ji ber ku zivistanan ji bo bûk û zava ciyeke tenha tune ye. Pey re agahiyeke din dide li gor vê agahiyê eger cî tune be hemû malbat bi hev re di malekî de radizên. (Bayezîdî, 2012, r.43) Di ciyeke din a berhema xwe de jî dibêje eger di malek an di konekî de deh pazdeh kes ji hebin xwişk, bra bav, kur, dê, bûk zava tev bi hev re odeyekî de radizên, ev zarurî ye ji ber ku cî tune ye. (Bayezîdî, 2012, r.106) Ev agahî di seyahatnameya Millingen de jî dertê hemberî me. Çawa Millingen jî behs dike, ku ew di seyahatnameya xwe de axlebî behsa derdora Wanê û Erziromê dike ku ew der ciyên sar ên Kurdistanê ne, odeyekî malen Kurdan hem oda razanê hem jî oda rûniştinê ye, hemû malbat li vê odê radizên. (Millingen, 1870, r.178) Fowler jî dema li Diyadinê dibe mêvanê gundekî şahidiya heman tiştî dike, herkes li oda agir lê bi hev re radizê. (Fowler, 1841, c.1, r.240-241)

## 3. Xweparastina ji Xwînbûnê

Adat û Rusûmatnameyê de tê destnîşankirin ku Kurd ji bo xwîndarî nebin meyla qetlê/kuştinê nakin. Di şer de an jî di rêbirrî de ne alîgirê kuştinê ne, mirovan dişelînin û berdidin. (Bayezîdî, 2012, r.47) Heman agahî di seyahatnameyan de jî heye. Bo nimûne, Shîel behs dike ku rojek gava ew di rê de ne qantirçiyekî wî bêhnvedanek dixwaze, lê daxwaza wî nayê pejirandin. Qantirçî aciz dibe pêşiya wan digire û careke din bêhnvedanê dixwaze paşî navbera qantirçî û keseke din de şer dertê her du pevdîçin. Kesên din wan ji hev vediqetînin. Shîel dibêje ku bi her duyan re jî çek hebû, wan bixwesta dikaribû çeken xwe bi kar anîba, lê wan qet tiştêkî wisa nefikiribû ji ber ku wan nedixwest xwîndariyekî bidin destpêkirin. (Shiel, 1831, r.79) Fraser jî gava behsa

Kurdan dike dibêje ew ji xwînrijandinê xwe nadine paş lê kuştinê jî naxwazin ji ber ku ew zanin paşî gelek encamên giran ên vê meseleyê dertên holê. (Fraser, 1840, c.1, r.192) Millingen jî gava behsa mijara talanê dike, dibêje talanên Kurdan de armanc bidestxistina malê ye, ji ber wî ew xwîn narijînin û kesî nakujin. (Millingen, 1870, r.241-242)

#### 4. Jin

Hem di Adat û Rusûmatnameyê Ekradiyeyê de hem jî di seyahatnameyan de, derheqê jinên Kurd de gelek agahî hene û ev agahî hema bêje hevûdu piştrast dikin, ferqeke berbiçav tune di navbera wan de. Bazidî li gelek ciyan de behsa jinên Kurd dike, hetta li hin ciyan jinên Kurd ên niştetih û koçer berawird jî dike. Li gor adat û Rusûmatnameyê Ekradiyeyê jinên Kurd, di şer de alikariya meran dikin şervan in. (Bayezîdî, 2012, r.46) Ew wekî milletê Efrencî, Ewropîyan serbest in. Jin û keçên kurdan zêde şolker/jêhatî, wêrek û xwedî huner in, kulav berr û têrran çêdikin, hemû karên malê dikin, hespên mêrê xwe xwedî dikin, bazar dayîn û standin li ser milên wan e, di şewran de fikrên xwe dibêjin, (Bayezîdî, 2012, r.48-49) qedrê jinan di civakê de pir e, ew gava dikevî navberê neyaran, wan li hev tînin, (Bayezîdî, 2012, r.54) Bi ricaya jinan xwînê jî tên bexişîn, (Bayezîdî, 2012, r.58) Ew bi nefsa xwe mixtar nînin, gava bab an bira jê bixwazin bi kesekî re bizewice, keçik bixwaze nexwaze bi wî kesî re dizewice. (Bayezîdî, 2012, r.55) Kurd carna meseleya xwîndarîyê de jibo ku bi hev bikin keç û xwişkên xwe didin xweyiyê xwîne. Eger keç an keçeke xwîndar a nezewicî hebe û xweyiyê xwînê qebûl bike, xwîndar xwişk an keça xwe ji ber xwînê dide xweyiyê xwînê. (Bayezîdî, 2012, r.89) Jinên kurdan zede şolker in, her dixebitin û karen malê dikin ji ber vî jî kêr nîmêjê dikin. (Bayezîdî, 2012, r.65) kemal îdrak û eqle jinên Kurd ji yê mêrên Kurd zêdetir e, ew gelek dilvan in, (Bayezîdî, 2012, r.87) ehle qeneat in, xweyî îtaet in, di malan de zede îxtiyar in, xwedî qewt in, yanî ên malê bir ê ve dibin ew in. (Bayezîdî, 2012, r.88) Ew wekî jinên ereban rû enî û lêvên xwe deq didin. (106) Lê bivênevê pîrsek tê bira mirov, heta vê dere tiştên ku Bazidî di derheqê jinên Kurd de daye gelo tene ji bo jinên Kurd ên Koçer derbasdar in an na? Ji ber ku gava Bazidî jina yerlû/niştetih û koçeran berawird dike, kêr zede agahiyên berê dubare û kurte dike û derheqê jinên Kurd ên niştetih de dibêje ew hêsayîperwer in, zêde tirsonek in, ew hemû karen malê nakin tenê nan dipêjin, xwarin çê dikin û cildîşon karen din hemû li ser meran in. (Bayezîdî, 2012, r.119-120)

Seyyahan gava behsa jinên kurdan kirine, yekem tiştê ku bala wan kişandiye, rûnepoşiya jinên kurdan e. Li gor Kinneir, Layard û Harris hemû jinên kurd rûyê xwe naxumînin. (Kinneir, 1818, r.411 ; Layard, 1853, c.1, r.153 ; Harris, 1896, r.236 ) Lê li gorî Shiel jinên bajarnîşîn rûyê xwe dinuxîminin, lê yên çadîrnîşîn rûyê xwe naxumînin. (Shiel, 1831, r.69) Bi destnîşankirina vê taybetiyê armanca wan nîşandayîna serbestiya jinan e. Çawa Bazidî ferqek dêxe navbera jinên yerlû û koçeran seyyah jî rasterast nebêjin jî gava behsa jinên koçer dikin dibêjin ku ew azad, çalak û di meseleyên malbatî de xwedî maf û gotinan e, ew ne bindest in û dikarin bi meran re di heman ciyê de bin. (Kinneir, 1818, r.411 ; Layard, 1853, c.1, r.314 ; Harris, 1896, r.236, Shiel, 1831, r.69 ) Ew di hareme de ne hebskirî ne û di kirin û gotinên xwe de wek jinên ewropî azad in. (Mignan, 1839, c.1, r.299)

Bazîdî di berhema xwe de destnîşan dike ku mêrên Kurd ne kumreş û bedguman in. Jin eger din av meran de xeber bidin, bikenin û bilîzin jî mêrên wan tiştên nebaş nafikirin. Jinên Kurd perdenîşîn/rûnixumandî nebin jî axlebê wan baş in, lê gelek kêmbê jî yê nebaş hene. Gava jinek di wê manê de xirabiyek bike, tê kuştin. Eger jina xirab û mêrê ku ew kar pê re kirî bene dîtin her du jî tene kuştin. (Bayezîdî, 2012, r.107-108) ev agahiyên ku ji alî Bazîdî ve hatine dayîn hem ji alî seyyahên berî wî hem jî ji seyyahên piştî wî dikarin bîst piştrastkirin. Bo nimûne gava Rich behsa jinên Kurd dike dibêje herçiqas ew azad û neşermoke bin jî, qet jinek wekî jinên Kurd nikare bideb û biehlaq be. (Rich, 1836, c.1, r.284-285) Harris jî divê mijarê de tiştên manend dibêje, li gorî harrîs din av kurdan de bî exleqî hema bî qet peyda nabe, lê eger îxanetek qewimî her du alî jî tene kuştin. (Harris, 1896, r.171)

Millingen yek ji wan seyyah e ku derheqê jiyana jinên Kurdan de agahiyên berfireh dane. Çawa ku Millîngen destnîşan dike ew, li gorî jinên misliman ên cînar azadtirin, di tîkiliya mîr û jinan de êdî rehet in û di mijarên civakî û polîtîk te xwedî gotin in. Ew di mijarên xwîndarî, plan û komployên eşîrê de her tiştî zanin. Bo nimûne, xanima serokeşîra Mîlî wekî şewirmend, sekreter û xezînedara mîrê xwe bû, gava mîrê wê miribû, mezinên eşîra pîr rûmet dabûyê. (Millingen, 1873, r.251) rojek gava Millingen li maleke Kurdan mêvan bû, ji ber meraqa xwe ji odeya xwe derketiye û çûye mitbexê, li mitbexê du jin dîtin. Li wir tiştekî bala milingen kişandiye, ew her du jin wekî jinên Ermenîyan netirsîyane û wekî jinên tirkîyan teqlîda şermê nekirine û wê rewşê wekî rewşeke edetî dîtin. (Millingen, 1873, r.126)

Çawa ku Aînsworth neqil dike, du jinên serokê Kurdên Akçadaxê rûvekirî û wek dayikên lehengan bîst li rex mîrê xwe li ser hespên xwe siwar bûne. (Aînsworth, 1842, c.1, r.250) Û çawa ku Heude jî neqil dike, jinên Kurd her tim li ba mîrên xwe ne û bi cesaret û maharet siwarên hespên xwe ne. (Heude, 1819, r. 209)

Me li jorê destnîşan kiribû ku Bazîdî ji alî kemal, îdrak û eqlê ve pesnê jinên kurd dabû. Di vê mijarê de Lady Shiel jî bo jinên kurd dibêje ji ber ku ew tevî meseleyên malbatî û eşîrkî dibin ew gelek jîrek in. (Sheil, 1856, r.253) Xebatkariya jinên kurdan bala gelek seyyahan kişandiye, wan di berhemên xwe de xebatkarî û jiyana wan a zehmet destnîşan kirine û ji ber jiyana wan a zehmet vê jî lê zêdekirina, delaliya wan a demen ciwantiyê ji ber zehmetî, zayîn û pîrkariya wan nemaye demen paşî û ew zû pîr bûne. (Bird, 1891, c.2, r.353; Fraser, 1840, c.1, r.193; Brant&Glascott, 1840, r.418) Heude derbarê vê mijarê de wiha dibêje: Jinên Kurd, di xortaniya xwe de şîrîn, rûken û wek periyên çiyayan in. Ew di navseretiya xwe de wek amazonan in, Helwestên wan wek perçeyek ji rewşa wan a azad e. Lê çerm û zerafata rûçika wan piştî demekî kin girêdayî şert û mercên jiyana diguhere. Ew di 15 û 20 saliya xwe de serdemên xwe yê zêrîn dijîn lê di 25 saliya xwe de hêdî hêdî diçûn. (Heude, 1819, r.209)

Tiştê ku din ku hem Bazîdî hem jî Seyyah behsê dikin deq e. Bazîdî di berhema xwe de nivîsandiye ku keç û jinên Kurdan wekî jinên Ereban rû, enî û lîvên xwe deq didin. (Bayezîdî, 2012, r.106) Buckingham gava ji Amûdê derbas dibe neqil dike ku jinên wê dere wekî jinên Ereban çolê lîvên xwe şîrîn dikin. (Buckingham, 1827, r.236) Û gava Layard kona eşîra Mîlîyan ziyaret dike dinivîsîne ku li ser mil û laşê jinan deq hene. (Layard, 1853, c.1, r.314-315)

Mîrov dikare li vir behsa serbestiya jinan bike. Gelo gava Bazîdî û Seyyah behsa serbestiya jinan dikin ev serbestî tê wê wateyê ku jin bixwaze çî bike dike an ev serbestî

ew e ku carna fikira xwe ya di nav civatê de bêje û li hember biyaniyan şerm neke? Li gorî min ne hewceye ku ev rewş bê romantîzekirin, serbestiya jinên kurd ne serbestiyeke bêşînor bû, serbestiya wan di karên rojane de bû, di meseleyên heyatî de ew ne serbest bûn.

## 5. Zome û Kon

Bazîdî di berhema xwe de behsa jiyana zomeyê û taybetiyên konan dike, wekî wî seyyah ji gava li konan dibine mêvan behsa jiyana zome û konan de agahiyan didin. Çawa ku Bazîdî behs dike, Kurd piştî meha Adarê pêşî diçine Warê Kozê, Warê Kozê nêzikê qışlakan e, wextek şûn de havînan jî dertên zozanan. (Bayezîdî, 2012, r.44) Jiyana Kurdan a li warê kozê û Zomeyê di konan de derbas dibe. Her zomeyekî de du nobedar hene her yekli kenarekî zomê nobedariyê dike, gava nobedar pejna dijminan bikin dikine gazî, xelqê zomeyê jî bi wî alî ve diçin. (Bayezîdî, 2012, r.50) Mêvanên ku bene zomeyê mêvanên axa an jî rispî ne. Heger zede bin wan li konan belav dikin. (Bayezîdî, 2012, r.50) Axa maqul û dewletlû xwediyên qehwe û taxîm in. Eger taxîmên mêvanan hebin jî axa nahêlin ku wan taximan bikarbînin. Axa taxîmên xwe didin şixulandin. (Bayezîdî, 2012, r.50) Di konên axa û rispîyan de çît hene, kon bi van çîtan hatine dabeşkirin, alî meran dîwanxane ye, mêvan li wir dimînin. (Bayezîdî, 2012, r.51) Li her zomê de melayek heye, ew mela bang dide, nimêj dide kirin, dersa zarokan dide, nikah dibirre, li ser miriyan dixwîne û wan defn dike. Zome jî zekat û fitreyên xwe dide wî melayî. (Bayezîdî, 2012, r.51) Axayên mezîn xwedî konên Erebi yên çarstûnî ne ku wekî dîwanxane bi kar tînin. Li derdora wê konê jî bi qasî deh konên soî hene ku ji bo xulam, qaweçî, solgerî, şîrger, terzî, çakmakçî, û serraciyan in. Rojê du caran xwarin tê dayîn di kona Erebi de. Bi qasî çarsed-pênsed kesan di vê konê de xwarin dixwar. Hin axa hebûn kudi ji bo xwarinê rojê barek birinc û ritalrk qahwe xerc dikirin. Kesên eşîrê û cîran dihatin xwarin dixwarin û qahwe vedixwarin. (Bayezîdî, 2012, r.86) Konên Kurdan ji du stûnan heta neh stûnan e. Konên jaran du sê an çar stûnî ne. Yên ewset yanî navîn pênc şeş û heft stûnî ne. Yên axayan û dewlemendan jî nehstûnî ne. Çadîrên wan bi çîtan hatine dabeşkirin aliyek ji bo jinan û aliyek ji bo meran e gava baran dibare û dibe sermayek li aliye jinan yek jişi aliye meran du agir hil dikin û konê germ dikin. (Bayezîdî, 2012, r.125)

Seyyah jî di behsa kon û zomeyan da van agahiyan didin ku ev agahî û agahiyên Bazîdî dayî hema bêje hev piştrast dikin. Lê divê bê gotin ku seyyahên li zomeyan bûne mêvan axlebî li konên axayan bûne mêvan ji ber vê jî agahiyên wan zêdetir derbarê konên axayan de ne. Jixwe Bazîdî jî destnîşan kiribû ku mêvanên zomeyê axlebî dibine mêvanên axa û rispîyan. Li gor çavdêriyên seyyahan zomeyên Kurdan axlebî nêzikê avê tên avakirin. Nêzikbûna avê meseleyeke heyatî ye ji ber ku xelk bi xêra avê paqijiya xwe dikin û ava vexwarinê bi dest dixin. (Fraser, 1840, c.1, r.49; Shiel, 1831, r.88) Konên axayan di navenda zomeyê de ye, û konên di wek xelekekî li dora kona axa cî digirin. (Shiel, 1831, r.88) Li navendbûna kona axa ji du alîyan ve girîng e. Bi vî awayî axa hem hakimê zomeya xwe ye û hem jî li ciyê herî ewle ye, dema êrîşek bê ser zomeyê parastina axa hêsantir dibe. Axlebî li dora kona axa nobedar hene. Gava Harris li nêzikê Mahabadê mêvanê Baîz Axa ye li ber deriyê wî du nobedar dîtine. (Harris, 1896, r.204-205) Hem xelk hem jî rispîyên zomeyê li kona axa dicivin û pirsgrîkên rojane xeber didin. (Millingen, 1870, r.285) Li konê ji bo hemûkesan qehwe tê pijandin û qelûna mêvanan tê pêxistin. Parry di vê mijarê de dibêje ku her axayek qehweciyekî xwe hebû,

piştî qulîbina tavê, ji bo herkesê li konê qehwe dihat pijandin.(Parry, 1895, r.24)Vexwarina qehwê hewqas berbelav e ku seyyahek ji vê rewşê heyirî dimine û dibêje ez nizamim gava qehwe tunebû Kurdan çî vedixwar?(Mignan, 1839, c.1, r.265)

Ligorî Mignan zomeya Kurdan ji sê ristikan pêk tê, li ristika yekem ango li navendê kona axa heye, li ristika duyem konên eqrebayên axa yên herî nêzik hene, li ristika sêyem jî konên reayaya girêdayî axa hene. (Shiel, 1831, r.88) Lê li vir divê bê destnîşankirin ku ev agahiya Mignan dayî û ya Bazidî rasterast hev nagirin. Çawa Bazidî destnîşan kiribû di li dora kona Erebi ya axa bi qasî deh konên spî hebûn ku ji bo xulam, qawecî, solgerî, şîrger, terzî, çakmakçî, û serraciyan bûn. Yanî li gor Bazidî konên nêzikê kona axa konên xizmetkarên wî ne, lê li gorî Mignan jî konên eqrebayên axa ne.

Konên Kurdan exlebî reş in. (Kinneir, 1818, r.375; Harris, 1896, r.197) Li gor meziniya xwe xwedî stûnan in, stûn dora 2,5-3 metreyan dirêj in.(Harris, 1896, r.197-198) Seyyahan derbarê hejmara stûnan de agahiyên cuda dane û sedemekî ji bo hejmara wan ne gotine. Lê Bazidî hejmara stûnan bi dewlemendî û statuya kesan ve girêdabû. Harris ji bo piraniya konên kurdan dibêje ku ew ji 3-5 stûnan pêk tên.(Harris, 1896, r.198) Kinneir li nêzikê Çiyayê Sîpanê gava dibe mêvanê axayekî Kurd dibêje kona wî ji neh stûnan pêk dihat.(Kinneir, 1818, r.375) Rawlinson gava behsa konan dike ku destnîşan dike hejmara stûnan di navbera 10 û 20î de diguhere.(Rawlinson, 1839, r.50)Dikare bê gotin ku hejmara stûnan bêgûman bi dewlemendî û statûye ve girêdayî ye, lê herem herem ji diguhere. Yên Bazidî behskirî axlebî derdora Erzirom û Wanê ne, kona ku Kinneir lê mêvanbûyî jî ji neh stûnan pêk dihat û di teritoryaya Bazidî behskirî de bû.

Li gor çavdêriyên seyyahan jî konên Kurdan bi çîtan hatine dabeşkirin, li aliyekî jin dijîn li aliyekî jî mêr.(Shiel, 1839, r.313-314) Rawlinson di vê mijarê de hin agahiyên cudatir dide. Çawa ku ew dibêje di konên Kurdan de qismên diwanxane, aliye jinan/enderûn, cihê xizmetkaran, mitbex û pang/axur heye. Li diwanxanê xaliyên ku jina raçandî raxistîne û di nîveka diwanxanê de kortalek heye ji bo agirê.(Rawlinson, 1839, r.50) Hundirê konan bi xaliyan raxistî ne û tê de gelek minder hene.

## 6. Mirî û Mirin

Bazidî di Adat û Rusûmatnameyê de ûseyyah jî di seyahatnameyên xwe de derheqê rîtuêlên mirîveşartinê de hin agahiyan didin. Dema ev her du çavkanî bîr vekolan tê ditîn ku Bazidî agahiyên êdî bi teferruat in. Lê heke agahiyên ku seyyahan dane bi yên Bazidî re bîr berawirdkirin tê ditîn ku agahiyên seyyahan herçiqas perçe perçe bin jî ji rastiyê ne dûr in. Li gor Bazidî gava yek dimire, xelk cilên reş li xwe dikin, jin û keç û xweh guliyên xwe jê dikin. Eger mirî mêr be, hespê wî dixemilînin, çekên wî bi hespê ve girê didin, bi vî awayî hespê mirî jî tevî cinazeya mirî dibe. Cileke bi qîmet a mirî jî heta davêjine ser tabuta wî û heta serê qebiran dibin. Ewci paşî bo meleyan dimînin. Bi qedr û bi rûmet mirî tê veşartin. Kesên ku guliyên xwe jê kirine, guliyên xwe li ser qebirê dilawêsin. Jin ji bo mirî lawjeyên qezexşewitî dibêjin. Heta panzdeh rojan nas û dostê mirî qebra wî ziyaret dikin, dixwînin, sedeqe didin û xêran dikin. Heta sê rojan li mala mirî xwarin nayê pijandin, cîran xwarin tînin. Gava heft roj temam dibin cîran diçin cilên mirî dişon û li feqîran belav dikin. Gava bîst rojê mirî temam dibe helawa mirî çê dikin û belav dikin. Kesên reşgirêdayî heta şeş mehan an salekî cilên reş li xwe dikin û di wê maweyê de naçin dawet û kêfxweşiyên. Paşî axayên wan an xizmekî

wan, wan teselli dikin û cilên van ên reş ji wan distînin û yên nû didine wan. (Bayezîdî, 2012, r.52-53)

Agahiyên ku seyyahan dane di mijara mirî û mirinê de ev in: Dema axa an leşkerek bimire, haya nas û dostan jê çêdikin, ji bo xakspartina mirî wextek tê diyarkirin, di wê wextê de tabuta mirî hildigirin. Hema li pişt tabutê hespê kesê mirî heye û li ser hespê jî çek û cilên mirî. Jina mirî û nasên wî cilên reş li xwe dikin. (Millingen, 1870, r.380) Jina mirî wextê xakspartinê de xwelî li sere xwe dike û bi şûrê mêrê xwe pora xwe jê dike. (Layard, 1853, c1, r.94) Jin li ser qebrê miriyan lawjeyan dibêjin û pir li ber wan dikevin. (Fraser, 1840, c.1, 153-154)

## 7. Rastbêji

Bazîdî di ciyeke berhema xwe de gava behsa wêrekî û rastbêjiya Kurdan dike dinivîsîne ku eger ew zanibin ê îşkence li wan bê kirin û ew ê bîst kuştin jî dîsa ew dev ji rastbêjî û wêrekiya xwe bernadin. (Bayezîdî, 2012, r.63) Seyyah li gelek ciyan behsa wêrekiya Kurdan dikin, seyahatnameyekî ku behsa wêrekiya kurdan tê de tunebe tune. Lê di seyahatnameyan de rasterast behsa rastbêjiya Kurdan nayê kirin. Disa jî minakek heye ku esasen sê taybetiyên Kurdan dihevine. Wêrekî, baweriya bi qederê û rastbêjî. Ev minak di seyahatnameya Curzon de cî digire û Curzon bixwe bûye şahide vê. Çawa ku Curzon neqil dike: Rêvebirên Erziromê sê sal in ku li pey kesekî ne. Wî kesî gelek kes kuştine û tevî gelek dizîyan bûye. Cara dawî hespek dizîye û biriye Erziromê da ku bifiroşe. Xwediyê hespê, hesp dîtiye û nas kiriye. Paşî çûye giliya wî kiriye. Rêvabiran sûcdar girtine. Gava waliyê Erziromê jê pirs kiriye tu kî yî? Wî gotiye: “Bêguman ev qeder e, ez ew kes im ku hûn li pey in. Qedera min, ez anîm Erziromê û vêga ji ber ku min hespek dizîye hatime girtin. Dema min ev hesp dizî, min hest kir ku ê mirinamin ji ber vê hespê be. Wextê min qediya. Ev qeder e.” Piştî van gotinan beyî ku şikayet bike diçe sêdarê û tê darvekirin. (Curzon, 1854, r.89) Ev bûyer ji bo Curzon ecêb hatiye, ji ber ku diz dikaribû tene cezayekî biçûk bistîne ji ber dizîya hespê, lê wî sucên xwe yên din jî îtîraf kiribû û bîbû sebebe darvekirina xwe. (Curzon, 1854, r.96)

## 8. Xwarin

Bazîdî gava behsa dawetan dike, behsa xwarinên Kurdan jî dike. Lê Bazîdî di vê mijarê de êdî ji kijan sedemê be agahiyên kêr dane, ji ber ku di seyahatnameyên Îngîlîzan de behsa gelek cûre xwarin û vexwarinan tê kirin. Çawa ku Bazîdî dibêje, Kurd tenê goşt û birince çê dikin ji ber ku wan kêr cure zadan dîtine û nizanin tiştên din çekin. (Bayezîdî, 2012, r.72) Lê metna Bazîdî de hin agahiyên din hene ku vê tesbîta Bazîdî têk dibin. Bo nimûne dibêje Kurd çiqas xwedî pez û rizq bin jî ji bo xwe pez şerjê nakin, heke mêvanek bê şerjê dikin. Hetta ew hindê mubalaxa dike dibêje ku ew bimirin jî ji bo xwe pezekî şerjê nakin. (Bayezîdî, 2012, r.98-99) Diyar e ku di navbera van agahiyan de dubendiyek heye. Kesên ku tenê dikarin goşt û birinc çêkin eger ji bo xwe pez şerjê nekin ê bimirin ji birçînan, encax mêvanek were bigihîje hawara wan. Di vê mijarê de eger mirov wisa bifikire dikare neheqiyê jî li Bazîdî bike ji ber ku gava wî behsa goşt û birincê kiriye esasen behsa xwarinên dawet û ziyafetan kiriye.

Seyyahên Îngîlîz gava li mal an konên Kurdan bûne mêvan behsa xwarinên ku dane wan kirine. Ji agahiyên wan em dikarin zêdetir derbarê xarinên Kurdan xwedî agahî bibin. Li gor seyyahan meseleya goşt û birince zêdetir bi dewlemendiyê ve eleqedar e, neku bi nezanînê ve. Dema ew bûne mêvanên axa an dewlemendan goşt û

birinc û hin cure xwarinên din dane wan. Gava bûne mêvanê jar û feqîran jî goştê mirîşkan û savar û gelek cûre xwarinên din dane wan. Millingen bixwe hem bûye mêvanê dewlemend û feqîran û çavdêriyên xwe nivisandine. (Millingen, 1870, r.20) Dîsa li gor çavdêriyên seyyahan dikare bê gotin ku goştê sûsik, werdek û masiyan jî gelek dihate xwarin. (Fraser, 1840, c.1, r.96-97) Bi taybetî li dora Wanê xwarina masiyan zaf bû, xelkê hatina dema masigiriyê bi mihîrîcan pîroz dikirin. (Millingen, 1870, r.189) Ji bilî van seyyah behsa kofte û xurmeyên di donê de qelandî, (Brant & Glascott, 1840, r.415) gelek fêkî û sewzeyên hişkkirî, (Millingen, 1870, r.181; Maunsell, 1890, r.112-113) û cureyên sirke, nardank, şerbet û dîmsan kirine. (Millingen, 1870, r.128-129; Parry, 1895, r.173-174; Forbes, 1839, r.427)

## 9. Qışlakçî

Bazidî gava behsa têkiliyên Kurd û fillehan dike, behsa qışlakçîyan jî dike. Qışlakçî Kurdên koçer in ku zivistanan tînan gundên filleh û Kurdan û li gundên wan dimînin. Hem Bazidî hem jî seyyah destnîşan dikin ku koçer gelek neheqiyê li niştecihan dikin. Bazidî dibêje ku qışlakçî hate biharê li gundan dimînin û bi qotekî nan û zaden niştecihan ji wan distînin û gelek zehmet û xisarê didin filleh û misilmanên niştecih. (Bayezîdî, 2012, r.115) Gava dewarê qışlakçîyan zivistanê li gund dimire, qışlakçî gava diçin zozanan heqê wê dewarê ji gundiyan distînin. Eger gundî nedin bi qotekî ji wan distînin. Carna diçûn hin gundan kîsê vala didane wan da ku wan kîsan bi ceh û genim tijî bikin. Helbet ew nan û genim neheqê wan bû lê dîsa jî ji wan distandin. Gundî ji koçeran pir ditirsiyan û neçarî bi ya wan dikirin. Ji bo wan reyekî din tunebû. Bazidî dibêje ku ev tişt heta Sîltan ebdilmecîd Esakirî Nizamiye ava bike berdewam kiriye. (Bayezîdî, 2012, r.116-117)

Gava seyyah behsa vê meseleye dikin kêma zêde agahiyên Bazidî dayî dubare dikin lê di metnên wan de du xal balê dikişînin. A pêşî ew tenê ji bo derdora Mûşê behsa vê meseleyê dikin, a duyem jî heke mirov li metnên seyyahan binere zen dike ku ev nihaqiya qışlakçîyan tene li ser Xristiyanên heremê heye. Ew her behs dikin ku ev neheqî li Xristiyanan tê kirin. Ew, vê meseleyê wekî sedema herî girîng a koçkirina Ermenan dibinin. (Ainsworth, 1842, c.2, r.378-381; Tozer, 1881, r.285; Millingen, 1870, r.243; Brant, 1836, r.353; Brant, 1836, r.348) Çawa tê zanîn piştî şerên Osmanî û Rûsan gelek Ermeniyên heremê, koçî Rusyayê kiribû. Çawa ku Ainsworth destnîşan dike tenê ji deştê Mûşê hezar malbatên Ermeniyên koçî Rusyayê kiribû. (Ainsworth, 1842, c.2, r.379)

## 10. Ziyaret, Şêx û Nivîşt

Çawa ku Bazidî neql dike Kurd zaf îtîbarê didine ziyaretan. Ew dar an berekî ziyaret dizanin û qurbanan dibin şerjê dikin û mûmam vêdixin. Gava nexweşekê wan hebe, ehd didin ku nexweşê wan baş bibe, ew ê pêxwas herin wê ziyaretê û qurban û mûmam bibin. Gava nexweşê wan baş dibe ehda xwe bi cî tînin. (Bayezîdî, 2012, r.82)

Seyyahên ku li Kurdistanê geriyane li gelek ciyan behsa ziyaretan kirine. Çawa ku ew behs dikin Kurdan gelek îtîbarê didan wan ziyaretan. Ji ber vî ye ku ew darên dora ziyaretan qet jê nakin û naşewitînin û gava van ziyaretan ziyaret dikin ji bo ku ji nexweşî, derd û qedara xwe bifilitin kincan bi daran ve dikin. (Maunsell, 1890, r.83; Millingen, 1870, r.220) Heywanên ku li derdora ziyaretan dijîn nayên nêçîrkirin û kesên ku li wan deran nêçîrê dikin wekî bêdîn tînan dîtin. (Rich, 1836, c.1, r.51-52) Fraser gava nêzikê Silêmanî dibe û ji Silêmanî dertê hin ziyaretan dibine. Ji rehberê xwe pirs dike ku ev ziyaret çawa ava bûne. Rehberê wî jê re dibêje, eger kesekî nexweş di xewna xwe de li

ciyekî welîyekî Xwedê an melayekî bibîne, ev tê wê wateyê ku ew welîyê Xwedê an mela dixwaze ew der bê selihandin. Kesê ku xewndîtî jî ji bo minetdariya xwe nişan bide hin kevîran dibe wê derê û wê dere destnîşan dike. Û paşî hin nexweşên din tînin wê derê û kevîran tînin û bi demê re gelek kevîr li wir kom dibin. Kesên difikirin ku bi xêra wê derê baş bûne ji cilên xwe perçeyek diqetînin û bi çiqîlên darên wê derê ve dikin. (Fraser, 1840, c.1, r.166)

Ziyaret ne tenê ji bo Kurdên misilman ji bo Kurdên Êzîdî û Kurdên Yarsan jî pir girîng in. Bo nimûne ziyareta Baba Yadgar ji bo Yarsanan ciyeke pîroz e. (Rawlinson, 1839, r.36) Dîsa ziyareta Dikkanî Dawûd ji bo wan ciyeke pîroz e. Çawa Bird destnîşan dike Yarsan her sal wekî wezîfeya xwe ya hecê bi cî bînin diçine Dikkanî Dawûd û qurbanan şerjê dikin. (Bird, 1891, c.1, r.85) Herweha seyyah behsa ziyaretên Êzîdîyan jî dikin. Êzîdî her sal diçin Şeyh Adî ziyaret dikin, cilên xwe yên nû bi ava wê derê dişon, ji axa wê hinek radijinê û her şeveq piçek jê dixwin. Û divê di tirba her Êzîdîyekî de hinek ji wê axê hebe. (Maunsell, 1890, c.1, r.149) Ciyeke din ê ku ji bo wan pîroz, Şêxan e. Ew wek rituelekî her sal wê derê jî tawaf dikin. (Buckingham, 1827, r.266)

Bazîdî di derheqê Şêxan de nivisiye ku Kurd zêde qedrê Şêxan digirin, ji xeberên wan dernakevin. Eger malê Şêxan li çolê jî bibînin nadizin. Nexweş, dîn û harên xwe tînin ocaxa Şêxan û bawer dikin ku Şêx ê wan baş bikin. Gava tînin ligel xwe pez û dewaran tînin û dikin qurban ji bo wan ocaxan. Dîsa her eşîrekî Kurd Şêxekî xwe heye û her kurdek salê carek diçe ba Şêxê xwe û dewarekî dike diyarî. Zarokên kurdan jî bi Şêxê bavê xwe ve girêdayî ne û naçine ba Şêxeke din. Gava Bazîdî van agahiyan dide vê rewşê rexne jî dike û vê helwestê wekî helwesteke cahiliyeyê dibîne. Dibêje kaşo bab û kalên Şêxan mirovên salih û Şêx bûne, lê ewladên wan ên vêga cahil bêedeb û nezan in. (Bayezîdî, 2012, r.103-104)

Di seyahatnameyan de jî derheqê Şêxên Kurdan de hin agahî hene. Li gor seyahatnameyan tê fêmkirin ku Şêx di nav civata Kurdan de ne tenê di meseleyên dînî de, di meseleyên civakî û polîtîk de jî xwedî bandoreke xurt bûn. Li gorî Millingen, Kurdan di meseleyên dînî de gelek baweriya xwe bi Şêxan dianîn û gelek rêza wan digirtin. Şêx wek serokên wan ên dînî bûn. Eger di meseleyekî de nîqaş hebûna, Şêx dicivîyan û biryar didan, biryara wan wekî qanûnê bû. (Millingen, 1870, r.219) Di seyahatnameyan de bi awayekî hûrgilî behsa du Şêxên misilman tê kirin. Yek Şêx Mewlana Xalid e, yek jî Şêx Taher. Gava Rîch behsa Mewlana Xalid dike dibêje ku yên li Silêmanîyê Şêx Xalid re dibêjin Mewlana Xalid û wek gotînen wî wek îlhamî û hedîsan dibînin. Nêzikê duwazdeh hezar mirîdên wî hene. Di nav mirîdên wî de ne tenê xelk hene. Mahmûd Paşa, Osman Beg û hemû rêvebirên Kurdan jî mirîdên wî ne. Ew keseke di merteba Evdilqadir Geylanî de ye. Rêvebirên Silêmanîyê jibo ku pêşîya îxanetê bigirin li ba wî li ser şûr, Quran û telaqên xwe sond xwarine. (Rich, 1836, c.1, r.148) Layard jî di seyahatnameya xwe de cî dide Şêx Taher. Çawa ku ew destnîşan dike di navbera Şêx Taher û Mîr Bedirxan de pêwendîyeke xurt heye û wî piştgirî daye êrîşa Bedirxan a li ser Nasturiyan. Bavê Şêx Taher jî bi kerametên xwe di hemû Kurdistanê de bi navûdeng bûye. (Layard, 1849, c.1, r.227)

Di adat û rusûmatnameyê de hatiye nivîsîn ku Kurd jibo ji nexweşî û derdên xwe bifilitin niviştan didin nivîsîn. (Bayezîdî, 2012, r.111-112) Seyyahan jî derheqê niviştan da heman tişt nivîsîne. Bo nimûne gava Forbes li Şengalê bûye, hin gundiyan jibo wan ji nexweşî û xetereya biparêze, hin jinan jî ji bo keçên wan zû bizewicin ji Forbes xwestine ku ew nivişt binivîse. (Forbes, 1839, r.419) Çawa Fraser ji rehberên xwe neql dike li Hewlêrê jineke pîr heye, gava zarok nexweş dikevin zarokan dibin ba wê pîrejînê, pîrejî li ser wan dixwîne perçeyek pot û pereyekî hesin dide wan. Ev pereyên hesin û pot jibo wan biparêze bi serpûşa zarokan ve tê dirûn. (Fraser, 1840, c.1, r.82)

Herçiqas Fraser rasterast tiştê behsa tiştên di nav potê de nekiribe jî, pir hêsan em dikarin bêjin ku di nav wî potê de kaxezeke nivîsî heye û Kurd ji vê tiştê re dibêjin nivîşt.

### 11. Çekdari

Bazidî dinivîse ku Kurd zêde zêde qedrê hesp û çêkên xwe dizanin, wan bi emanetî nadin birayê xwe jî. Her daîm çek û alatên herbê ligel wan in. Dibêjin me hewqas alat û çekan hilgirtiye, eger rojek pêdivî bi wan hebe û ew ne ligel me bin, nabe. Hetta Bazidî destnîşan dike ku wextê nimêjê jî çekên wan ligel wan in. (Bayezîdî, 2012, r.90) Ew zarokên xwe hînî silahşoriyê dikin, rimbazî, siwarî û tifingendaziye hînî wan dikin. Her tim behsa şer û pevçûnên berê dikin ji wan re. (Bayezîdî, 2012, r.97) Di nav Kurdande lîstina şûr ûmortalê zêdeye. Lawêd wan zêde rahênan dikin ku di bikaranîna mortalê de jêhatîbin. Dawiyê de ew hewqas jêhatî dibin ku dikarin xwe ji hemûşûr û derban biparêzin. Heta şivan, gavan û zarokên Kurdan jî xwedî şûr, mortal û xencer in. Kurdên Botan Hekarî Badînan hemû xwedî şeşxane ne. Ew bê çek naçin serê avê jî û ew zaf gulleendaz in, dikarin bi şeşxana xwe çivikên li hewayê jî bixin. Heta mela û biçûkên wan jî xweyî şeşxane, çek û xencer in. Kesên dewlemend mexsûs bo şeşxaneyekî diçin stenbolê dikirin û tên. (Bayezîdî, 2012, r.128) Bazidî xwestiye qedrê çek û hespan a li ba Kurdan bi vî awayî destnîşan bike. Ji ber ku ev rewş ji bo wî nerewşeke awarteye, zêde behsa kitekitan nekiriye. Lê gava seyyahan behsa çek, alat, hesp û çekdariya Kurdan kirine, bi hûrgilî mînakên dane. Dikare bê gotin ku pêwendiya çek, hesp û Kurdan ji bo wan gelek balkêş hatiye.<sup>1</sup> Çawa ku Layard dibêje Kurd ji serî heta binî biçek in. (Layard, 1853, c.1, r.53) Buckingham bixwe dîtiye hê zarokekî ku ji deh salî biçûktir, bi hostetî rîmê bi kar tîne, çekan vala dike û siwarekî gelek baş e. (Buckingham, 1827, r.256) Fowler jî dibêje hê gava zarok heft salî ne bikaranîna çekan hînî wan dikin. (Fowler, 1841, c.2, r.23) Hezkirina çekan ne tenê aîdê mêran e, çawa ku Buckinham vediguheze, jin jî herî kêr bi qasî mêran ji çekan hez dikin. (Buckingham, 1827, r.171-172) Wek Bazidî bi taybetî behs dike ku Kurd qet çek û alatên xwe jixwe dûr naxin, seyyah jî behsa vî tiştî dikin. Shiel vê rewşê wisa diyar dike. Kurd di mala xwe de jî bi xencer, pîstol û şûr in, gava ew diçine ciyekî jî zirx, tevra cengê, rîm û mortalên wan ligel wan in. (Heude, 1819, r.209) Kinneir hin tiştên li meselê zêde dike, li gor veguhastina wî, hespên li tewlê tenê êvaran bê nal in, ji ber ku nikare bê texmînkirin ku ê li Kurdistanê çi biqewme, divê ji bo her tiştî amade bin. (Shiel, 1831, r.72)

### 12. Kirîn û Firotna Heywanan

Xwedikirina heywanan bi taybetî ji bo Kurdên Koçer awayekî xwe xwedîkirin û debarê bû. Wan hem pêdiviyên xwe yên rojane ji wan bidest dixist hem jî bi kirîn û firotna wan debara xwe dikir. Helbet taybetiyên coğrafyaya Kurdistanê jî rê dida vê yekî. Çawa ku Bazidî dinivîse, Kurdên dewlemend bi perên xwe herî kêr hezar heb hogecan dikirîn. Salê carekî xelkên Şam û Erebaşanê dihatin Kurdistanê û wan hogecan ji wan dikirîn. (Bayezîdî, 2012, r.96) Çawa ku seyyah dinivîsinin li Kurdistanê ev awa bazirganî berbelav e. Bazirgançan ku salê carek dihatin Cizirê, Mûşê, Hekarîyê, Sêwasê û Silêmanîyê û ciyên din, heywanan dikirîyan û ew heywan dibirin, Haleb, Şam, Bêrûd û Stenbolê. (Maunsell, 1894, r.87; Millingen, 1870, r.160; Mignan, 1839, c.1, r.286) Li gor Millingen, mihên Kurdistanê hewqas zêde bûn ku hirî û nivîşka ji wan dihat bidestxistin hem têrî herem û derdora wî dikir hem jî heta Sûrî, Enadol û Stebolê dihat şandin. (Millingen, 1870, r.154) Ji bilî van jî gava koçerên Kurd koç dikirin li bajarên ser rêya xwe pêdiviyên xwe distandin û ji ber wan ve mamulên heywanên xwe didan. (Brant, 1836, r.213).

### 13. Dema Leyz û Şahiye

Dema leyz û şahiyên rasterast bi jiyana Kurdan ve eleqedar e. Ne di Adat û Rusûmatnameyê de ne jî di seyahatnameyan de behsa leyz û şahiyên serê sibê û nivroyê nayê kirin ji ber ku Kurd wan çaxan li ser karên xwe ne. Lê piştî ku karên wan ên rojane xilas dibin ew dicivin û kêf û şahiyê dikin. Li gor Adat û Rusûmatnameyê ber êvaran xort dertên û hol û cîrîdê dilîzin û kesên îhtiyar, keç, bûk û jinên ciwan jî li wan temaşe dikin. Êvaran jî teqrîben du saet piştî şivê li pêşiya konan govend digirin, distirên û dilîzin. (Bayezîdî, 2012, r.130) Seyyahan jî kêr zêde wekî Bazîdî behsa vê meseleyê kiriye. Çawa ku Bird qal dike li Mahabadê ber êvarê xort li hespê siwar dibûn û şîyanperweriya xwe nîşan didan û jinan jî li wan temaşe dikir. (Bird, 1891, c.2, r.209) Harris jî gava li Banê ye şahidiya vê yekê dike ku Kurd ber êvaran govend digerin, şerê kewan li dardixin û perwerdeya çekdariyê dikin. (Harris, 1896, r.232) Rich jî ber kêf û şahiya Kurdan a şevan tespîtek dike dibêje ew yegane xelk in li rojhelatê ku şevan dereng radizên. Ew şevan diçine sera hev, qalûnê dikişînin, li muzîkê guhdarî dikin û sohbet dikin. Carna şevê du sê seredanan dikin. (Rich, 1836, c.1, r.103-104) Millingen jî gava li konekî Kurdan dibe mêvan şahidiya kêf û şahiya wan a şevan dike. Şeva ew mêvan e, xelk piştî şivê li derve kom dibin, bi hev re henekan dikin, sohbet dikin û stranan dibêjin. Stran carna ji alî kesekî ve tê gotin carna jî tev bi hev re dibêjin. (Millingen, 1870, r.313-314)

#### Encam:

Me di vê xebata xwe de hewl da ku Adat û Rusûmatnameyê Ekradiyê û Seyahatnameyên Îngîlîzî yên sedsala 19. ji hin aliyan ve berawird bikin. Bazîdî çavekî hundirî û seyyah jî çavên derveyî bûn. Eger çavdêriyên hundirî li gor a derveyî rasttir û objektîftir bûne qebûl kirin, ev tişt dikare rê bide pîvana rastiya çavdêriyên derveyî. Lê helbet ev pîvan ne pîvaneke bêqîsûr e. Dibe ku hin caran çavên derveyî hin tiştan ji çavên hundirî baştir û teferruattir jî bibînin. Ji ber ku çavên hundirî ji nav rastiya dinîhêrîn lê ferq nakin. Li hember wê jî hin tiştên jibo çavên derveyî balkêştir, bi teferruattir têne qalkirin Berawirdkirina me de derkete holê ku gava seyyah û Bazîdî behsa heman mijarê kirine tiştên nêzî hev gotine, di van agahiyan de nakokiyê berçav derneketiye holê. Lê seyyah zêdetir li ser kitekitan sekînine û derheqê meselê de zêdetir agahiyan dane. Lêbelê divê neyê jibîr kirin ku Bazîdî tena serê xwe û li hember wî bi qasî 30 seyyah hebûn. Herweha dikare bê gotin ku bi vî awayî Adat û Rusûmatnameyê Ekradiyê û seyahatnameyên Îngîlîzan ne dijberî hev lê temamkerên hev in. Dîsa vê berawirdkirinê rê da ku em karibin rastbêjî û objektîviya seyyahan jî bipîvin. Li gor berawirdkirinê derket holê ku agahiyan seyyahan agahiyan rast in û bi vê nêrînê di gelek xebatan da mirov dikare ji wan sûd werbigire.

#### Çavkanî:

- AINSWORTH, W. F. (1842) *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, Vol.1-2, John Parker, West Strand, London
- BIRD, I. L. (1891) *Journey in Persia and Kurdistan*, Vol.1-2, John Murray, London.
- BRANT, J., GLASCOTT A. G. "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838" *Journal of the Royal Geographical Society*, Vol.10, 341-432.
- BRANT, J. "Journey Through A Part of Armenia and Asia Minor in The Year 1835", *The Journal of Royal Geographical Society of London*, Vol. 6, 187-223.
- BUCKINGHAM, J. S. (1827) *Travels in Mesopotamia Including a Journey From Aleppo to Bagdad, By the Route of Beer, Orfah, Diarbekr, Mardin & Mousul with Researches on the Ruins of Nineveh, Bablylon and Other Ancient Cities*, Henry Colburn New Burlington Street, London
- CURZON, R. (1854) *Armenia; A Year At Erzeroum and On The Frontiers of Russia, Turkey, and Persia*, John Murray Albemarle Street, London
- FORBES, F. "A Visit to the Sinjâr Hills in 1838, with Some Account of the Sect of Yezîdîs, and of Various Places in the Mesopotamian Desert, between the Rivers Tigris and Khâbûr", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 9, 409-430.

- FOWLER, G. (1841)*Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan*, Henry Colburn, Publisher, Vol.1-2, London
- FRASER, J. B.(1840)*Travels in Koordistan, Mesopotamia, Including an Account of Parts of Those Countries Hitherto Unvisited by Europeans with Sketches of the Character and Manners of Koordish and Arab Tribes*, Vol.1-2, Richard Bentley, London
- HARRIS, W. B.(1896)*From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan*, William Blackwood and Sons, London
- HEUDE, W.(1819)*A Voyage Up to Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, Strahan and Spottiswoode, London
- KINNEIR, J. M.(1818)*Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan in the Years 1813-1814 with Remarks on the Marches of Alexander and Retreat of the Ten Thousand*, John Murray Albemarle Street, London
- KSENOPHON, (2009)*Anabasis-On Binler'in Dönüşü*, Ari Çokona, (wer.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- LAYARD, A. H.(1853)*Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; With Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert: Being Result of a Second Expedition*, part I. John Murray, London
- LAYARD, A. H. (1849)*Nineveh and its Remains: with an Account of a Visit to the Chaldean Christians of Kurdistan, and the Yazidis, or Devil-worshippers; and an Enquiry into the Manners and Arts of the Ancient Assyrians*, Vol.1-2, John Murray, London
- MAUNSELL, F. R. "Kurdistan" the Geographical Journal, Vol.3/2, 81-96.
- MAUNSELL, F. R. (1890)*Reconnaissances in Mesopotamia, Kurdistan, North-West Persia and Luristan from Apr to Oct 1880*, Vol.1, Government Central Printing Office, Simla
- Mela Mehmûdê Bayezîdî, (2012)*Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, lêkolîn: Jan Dost, Weşanên Nûbihar, Stenbol
- MIGNAN, R. D.(1839)*Winter Journey Through Russia, the Caucasian Alps and Georgia: Thence Across Mount Zagros by the Pass of Xenophon and the Ten Thousand Greeks, into Koordistaun*, Vol.1-2, Richard Bentley, London
- MILLINGEN, F.(1870)*Wild Life Among the Koords*, Savill Edwards and co., London
- PARRY, O. H.(1895)*Six Months in a Syrian Monestry*, Horace Cox, Windsor, House, Bream's Buildings, E. C., London
- RAWLINSON, Henry Creswicke, "Notes on a March from Zohab at the foot of Zagros, along the Mountains to Khuzistan(Susiana), and from thence through the Province of Luristan to Kirmanshah, in the Year 1836", Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol.9, 26-116.
- RICH, C. J.(1836)*Narrative of a Residence in Koordistan, and on the Site of Ancient Nineveh*, Vol.1-2 , James Duncan, Paternoster Row, London
- SHEIL, L.(1856)*Glimpses of Life and Manners in Persia with Notes on Russia, Koords, Toorkomans, Nestorians, Khiva and Persia*, John Murray, London
- SHIEL, J. "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se"ert, Erbil to Suleimanieyh in July and August 1836", Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol.8, 54-101.
- TOZER, H. F.(1881)*Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans Green and Co. London

#### Perawêz:

- <sup>1</sup> Jibo teswîrên hûrgilî yên Çekdar/Şervanên Kurd bnr. (Kinneir, 1818, r.391; Fraser, 1840,c.1, r.87.

## Adat û RusûmatnameyêEkradiye ve İngiliz Seyahatnamelerinin Folklorik Bilgi Açısından Karşılaştırılması

### Ozet:

Kürt folkloru hakkında bilgi içeren tarihi kaynaklar geçmiş ve gelecek arasında bir köprü kurabilirler. 19. yüzyıl Kürtlerinin folkloru hakkında bilgi içeren kaynaklardan biri Mele MehmûdêBazidî'nin 'Adat û RusûmatnameyêEkradiye adlı eseridir. Bu eser okunduğunda o zamanki Kürtlerin yaşamının bir çerçevesi canlanır. Mele MehmûdêBazidî bu eserini 1858-59'da yazdı. Bu kitabın önemli yönlerinden biri onun bir Kürt tarafından Kürtçe olarak Kürtlerin kültürü hakkında yazılmış olmasıydı. Eğer Kürtlerin 19. Yüzyıl folklorları hakkında bir araştırma yapmak istersek Mele Mehmûdê Bazidî'nin eseri dışında Avrupalıların seyahatnameleri özellikle de İngilizlerin yazdığı seyahatnamelerle karşılaşırız. Kürdistan, Hindistan güzergâhında olduğundan ve Hindistan da İngiltere'nin sömürgesi olduğundan bu yüzyılda birçok Britanyalı asker, jeolog, ajan, diplomat ya da misyoner Kürdistan'a seyahat etmişti. Bu seyahat edenlerin birkısmı döndükten sonra Kürt folkloru hakkında birçok önemli bilgi içeren seyahatnameler yayımlamıştı. Seyyahlar Kürtlerle birlikte kaldıkları için onların eserleri onların birincil gözlemlerine dayanıyordu ve yönetici ve reaya Kürtler hakkında birçok bilgi içeriyordu. Bu özelliklerinden dolayı seyahatnameler bir folklor araştırması için kaynak olarak kullanılabilir. Fakat bu seyahatnamelerdeki bilgiler yabancı-dışarıdan bir gözle aktarıldığı için üzerlerinde hep bir şüphe bulunur. Bu meselenin aydınlatılması aynı dönemlerde Kürtleri yansıtan ve Kürtleri tarafından yazılan bilgilerle sağlanabilir. Bundan dolayı bu çalışmada 19. Yüzyıl Kürtleri hakkında bilgiler aktaran Adat û RusûmatnameyêEkradiye ve İngiliz seyahatnameleri karşılaştırılacak ve böylece seyahatnamelerin yanlışlığı, doğruluğu ve değeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** *Mele MehmûdêBazidî, folklorik kaynaklar, 19. Yüzyıl, İngiliz seyahatnameleri, karşılaştırma*

### Comparing of the 'Adat û Rusûmatname'êEkradiyeand British Travelogues in term of Folklore

### Abstract:

Historical sources which contain information about Kurdish folklore, can build a bridge between the past and the future. One of them is the book of Mele Mehmûdê Bazidî called Adat û Rusûmat nameyê Ekradiye, which contains a lot of information about the Kurdish folklore of the 19th century. When we read this book, the context of Kurdish life at that time comes to life. Mele Mehmûdê Bazidî wrote this book in 1858-1959. One of the most important aspects was that this book about Kurdish culture was written in Kurdish by a Kurdish person. If we want to study the Kurdish folklore of the 19th century, apart from Mele Mehmûdê Bazidî, we have European travelogues, especially British travelogues. Because of the Kurdistan was on the road to India and India was a

British colonial, many British soldiers, geologists, spies, diplomat sormissionaries had already arrived in Kurdistan during this century. Some of those who came to Kurdistan, published travelogues that contained a lot of important information about Kurdish folklore. Because of the travelers remained with in the Kurdish community, their products contain their direct observation and have detailed information about the administrator and ordinary Kurds. Because of these features travelogues allow to use them as folklore sources. But because the information in these travelogues was given from a strange, outside eye, there are some doubts about them. Of course, the solution to this problem can be clarified through the information of someone who looks at the Kurds from inside. Therefore, in this study, an attempt will be made to compare the two folklore sources of the 19th century, namely the *Adat û Rusûmat nameyê Ekradiye* and the British travelogues to investigate the error, truth and value of travelogues.

**Keywords:** *Mele Mehmûdê Bazidî, folklore sources, ss.19., English travelogues, comparing*